

<https://doi.org/10.62837/2025.1.456>

VÜSALƏ ROMA QIZI NƏSİBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi,

vusala.nasibova1221@gmail.com

**SALMAN MÜMTAZ PUBLISISTİKASINDA İSMAYIL BƏY
QUTQAŞINLI
ÖZƏT**

Bütün həyatını Azərbaycan klassik ədəbiyyatının öyrənilməsinə, aşiq poeziyası və folklorun toplanılmasına sərf edən ədəbiyyatşünas, şair, biblioqraf, orta əsr əlyazmalarının toplayıcısı Salman Mümtaz molla-nəsrəddinçi idi, o, “Molla Nəsrəddin” jurnalının çar imperiyası hüdudlarında müsəlman türk əhalinin çoxluq təşkil etdiyi ərazilərdə yayılmasının vasitəçilərindən biri idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir, Abbas Səhət kimi nəhəng qələm sahibləri ilə dostluq etmiş, ədəbiyyata marağı məs Sabirlə dostluğundan, söhbətlərindən sonra daha da güclənmiş, “Xortdanbəy”, “Sağsağan” imzaları ilə dövrü satirik jurnallarda şeirlər, məqalələr və felyetonlarla çıxış etmişdir. Salman Mümtaz ömrünün sonuna qədər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini toplamaqla məşğul olmuşdur, o hətta yeri gəldikdə bu işi öz xərci hesabına görürdü. O, bütün Azərbaycanı qarış-qarış gəzmış, qədim əlyazmaları, kitabları toplamış, 200-ə yaxın qədim və qiymətli kitab və əlyazma toplamağa nail olmuş, bu nümunələr haqqında “Unudulmuş yarpaqlar” başlığı altında silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. Əldə etdiyi bu qiymətli əsərlərdən biri də İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəridir. Salman Mümtaz İsmayıl bəy Qutqaşınla iki məqalə həsr etmişdir. “100 il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri” və “Rəşid bəy və Səadət xanım hekayəsi mühərriri Qutqaşın İsmayıl bəyin həyatı”.

Açar sözlər: əlyazma, ədəbiyyatşünas, məqalə, ziyalı, sərvət

Görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas və biblioqraf Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov Mümtaz bütün ömrünü Azərbaycan klassik sənətkarlarının əsərlərini, əlyazmalarının, aşiq poeziyası və folklor nümunələrinin toplanıb nəşr olunmasına həsr etmişdir. Salman Mümtaz doğma xalqını, onun ədəbiyyatını, folklorunu, aşiq şerini ürəkdən sevirdi və öyrənilməsi, nəşr olunması üçün əlindən gələni edirdi, bu yolda hətta yeri gəldikdə öz sərvətini xərc etməkdən çəkinmirdi. Salman Mümtaz Nuxada anadan olmuşdur, atası Məmmədəmin Nuxada hər şeyini itirdikdən sonra Aşqabada getmiş, burada varlanmağa müvəffəq olmuş, ailəsini də Aşqabada köçürmək qərarına gəlmiş. Lakin xəstəlikdən vəfat etmişdir. Sonradan Mümtazın anası, qardaşları və iki oğlu Salman və Əsgərlə birlikdə Aşqabada köçmüş və ərinin var dövlətinə sahib çıxmışdır. Salman Mümtazın anası Zəhra xanım dövrünə görə

çox uzaqgörən və qabaqcıl fikirli qadın idi və o uşaqlarının təhsilinə böyük önəm verirdi. Deyilənə görə Zəhra xanım bir sandıq almış və uşaqlarının gələcəyi üçün bu sandığa qızıl alıb toplamışdır. Bu həmin sandıq idi ki, sonradan Salman Mümtaz bu qızılları Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasına sərf etmişdir: “Mirzə Fətəli Axundzadəyə qohumluğu çatan Məşədi Zəhra xanım çox düşüncəli və bacarıqlı qadındı. O iri bir sandıq alır , oğlanları ərəyə çatanadək onu qızılla doldurur.”(1, səh 4) Bu sandıq haqqında Salman Mümtazın nəvəsi şərqşünas alim Urxun Qalabəyov yazırdı ki, hətta o sandıq son illərdə onların evlərində qalırdı və ustalar evdə təmir apararkən bu sandığı səhvən atmışdılar.

Salman Mümtaz dövrünə görə yaxşı təhsil almış, ərəb, fars, urdu, rus dillərini öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatını mütaliə etmiş, 9 yaşı olarkən Mirzə Ələkbər Sabirlə görüşü onda ədəbiyyata olan marağı daha da artırmışdır.

Salman Mümtaz “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəal tərəfdaşlarından idi. O həm “Xortdan bəy”, “Sağsağan” imzaları ilə satirik şeirlər, məqalələr, felyetonlar yazırdı, həm də “Molla Nəsrəddin” jurnalının çar rusiyası ərazisində yayılmasında fəal iştirak edirdi. Salman Mümtazın dövrünün Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhət, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqa bir çox bu kimi dövrünün dəyərli ziyalıları ilə dostluq münasibətləri var idi. Salman Mümtaz ədəbiyyatımız üçün üç cəbhədə birdən çalışırdı. O həm klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini, qədim əlyazmaları toplayırdı, həm onları təhlil edib çap etdirməyə çalışırdı, həm də şeirlər yazırdı. “1908-1909-cu illər arasında başta Molla Nasreddin olmak üzere Azeri matbuat organlarında yayınladığı satirik şiirler ve yazılarla dikkati çekti. Bu gibi əsərlərində vatan, millet sevgisini yüceltiyor, sosyal hayattaki bozuklukları teşhir ve ifşa ediyordu. (2, səh 479)

Salman Mümtaz klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ən böyük toplayıcısı idi. O, Azərbaycanı qarış-qarış gəzərək əlyazmaları toplamış, onun şəxsi kitabxanasında 200-dən artıq qədim kitab və əlyazmaların olduğu göstərilir. Salman Mümtaz “Komunist” və “Ədəbiyyat” qəzetində topladığı əsərlərə həsr olunmuş “Unudulmuş yarpaqlar” adlı silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. Salman Mümtaz İmaməddin Nəsimi, Molla Pənah Vəqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Şəfi Vəzeh, Qasım bəy Zakir və başqa Azərbaycan klassiklərinə məqalələr həsr etmiş, əlyazmalarını nəşr etdirmişdir. Salman Mümtazın tapıb meydana çıxardığı nümunələrdən biri də İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəridir. Salman Mümtaz İsmayıl bəy Qutqaşınla yaradıcılığına iki məqalə: “100 il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri” və “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınla İsmayıl bəyin həyatı” məqalələrini həsr etmişdir. Hər iki hekayə “Ədəbiyyat” qəzetində nəşr olunmuşdur. Məqalədən aydın olur ki, Salman Mümtaz Qutqaşınla haqqında əldə etdiyi məlumatları el arasından Şəki, Şamaxı, Qutqaşın və Qəbələ ərazisindən toplamışdır. “ Bir Simurq quşu- Salman Mümtaz ədəbiyyatımızın saysız-hesabsız nəhənglərini zülmət dünyadan işıqlı dünyaya

çıxarmışdır ki, bu azmanların cərgəsində general İsmayıl bəy Qutqaşının da adı var. S. Mümtaz onun “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı hekayəsini üzə çıxarmış, əsər və müəllif haqqında apardığı tədqiqatlarla bağlı dəyərli məqalələr yazmışdır(3)

İsmayıl bəy Qutqaşın XIX əsrdə yaşamış, rus ordusunda xidmət etmiş, “Müqəddəs Georgi ordeni” ilə təltif edilmiş, Rusiya- İran, Rusiya- Türkiyə müharibələrində iştirak etmiş, Azərbaycan xalqının maariflənməsində və maarifciliyin inkişafında xidmətləri olmuş Azərbaycan ziyalisidir. İsmayıl bəy Qutqaşın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi və “Səfərnəmə” əsəri ilə tanınır. İsmayıl Bəy Qutqaşın indiki Qəbələ rayonu ərazisində Nəsrullah bəyin ailəsində anadan olmuşdur. Ziyalı ailəsində doğulan İsmayıl bəy dövrünə görə yaxşı təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Çar Rusiyası dövründə xanlıq və bəylik statusu saxlanılan bəylər sədaqət rəmzi olaraq övladlarından birini rus ordusunda xidmətə göndərməli idilər. İsmayıl bəy də bu taleyi yaşayan ziyalılarımızdandır. Rus ordusunda uğurla xidmət etmiş İsmayıl bəy Qutqaşın vəzifəsinə uyğun olaraq Peterburq (təhsilini də bu şəhərdə almışdır), Moskva, Varşava şəhərlərində yaşamış, istefaya çıxdıqdan sonra Vətənə dönmüş və Şamaxı, Qəbələ şəhərlərində yaşamışdır. İsmayıl Bəy Qutqaşın haqqında məlumatı ilk Salman Mümtazın qeydlərindən alırıq. Hətta Salman Mümtaza qutqaşınşünaslığın banisi də deyilir.

Salman Mümtazın məqaləsindən məlumat alırıq ki, 1907-ci ildə Sibiryanın Barnaul şəhərində səfərdə olarkən Polşa müsəlmanlarından olan Voyuxovski familiyalı yaşlı bir müəllim ona Qafqazlı bir tatar ədibin Varşavada fransızca maraqlı bir hekayə yazmış oduğu haqda məlumat verir. Doğma xalqının ədəbiyyatını dərinləndirən və hər bir zərrəsini toplamağa, qorumağa çalışan Salman Mümtaz bu xəbərin arxasınca düz 1922-ci ilə qədər axtarış edir, ilk əvvəl Semireç vilayətində tanış olduğu Batırşın adlı bir tatar həkim ona İsmayıl bəyin romanını vəsf edərək Salman Mümtaz bu İsmayıl bəyi “Tərcüman” qəzetinin müdiri İsmayıl bəy Qasprinski sanmış, sonradan bu romanın müəllifinin Qasprinski deyil Qafqazlı İsmayıl bəy Qüdrətşin olduğu məlumatını almış, 1913-cü ildən 22-ci ilə qədər İsmayıl bəy Qüdrətşin adlı Qafqazlı yazarı və onun “Şamil bəy və Səadət xanım” əsərinin izini axtarmışdır. Salman Mümtaz əsərdə adı çəkilən Şamil bəyin Şeyx Şamil olduğunu düşünmüşdür. Nəhayət 1922-ci ildə Bakıda Xasay xan Utsmeyevdən yazarın İsmayıl bəy Qutqaşın, əsərin isə “Rəşid bəy və Səadət xanım” olduğunu oyrənə bimişdir: ” İsmayıl bəyin Qüdrətşin olmayıb, Qutqaşın Hacı İsmayıl bəy, hekayənin adı da “Şamil bəy və Səadət xanım” olmayıb “Rəşid bəy və Səadət xanım” dır deyə qeyd və təshih etdi. Məlum oldu ki, doktor Batırşın Qutqaşın kəlməsinin Qüdrətşin zənn edərək və buna görə də onu Azərbaycan türkü deyil, tatar hesab etmişdir, çünki Tatarıstanda Batırşın, Əhmədşın, Mahmudşın, Devlətşın, Qüdrətşın və bunlara bənzər bir çox adlar və familiyalar mevcut və mütədavüldür”.(4, səh.117)

“Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi mühərriri Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı” hekayəsində Salman Mümtaz İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyatı haqqında geniş və faktlarla məlumat verir. Məqalədə ən çox İsmayıl bəy Qutqaşınlının Qasım bəy Zakirlə olan dostluq münasibətindən, Qasım bəy Zakir həbsdə olarkən İsmayıl bəyə yazdığı mənzum məktubdan bəhs olunur:

“ Fəzayi-məhnətdə qalmışam möhtac
Uşaqlarım olub vətəndən ixrac
Təbibə hazıqsan, elə bir əlac
Yoxdur mənə özgə dərmandan mədəd.

Yığılsa bir yerə yüz ali nəsəb
Danışığın mənət, sözün müntəxəb
Aləm bilir bivasitə, bi səbəb
Müştəğildür arizə divandan mədəd.(4, 214 səh)

Hər iki məqalədə başlıca olaraq Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər Avropa təsirli ilk hekayənin İsmayıl bəy Qutqaşınliyə məxsus olduğu vurğulanır. Salman Mümtaz hər iki məqalədə İsmayıl bəy Qutqaşınliyə yaradıcılığına, bizə gəlib çatan “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinə yüksək qiymət verir, ədəbiyyatımız üçün çox qiymətli əsər olduğundan bəhs edir. İsmayıl bəy Qutqaşınlını Mirzə Fətəli Axundzadə ilə bir mərtəbədə dayanan mötəbər ziyalı kimi təqdim edir. “İsmayıl bəy bu əsəri sayəsində ədəbiyyat tariximizdə yaşamağa haqq qazana bilmişdir. Öz dostu və İsmayıl bəy kibi məsləkdaşı olan Mirzə Fətəli ilə bir cərgədədir. Avropa təsirində hekayə yazmaq birinciliyi şübhəsiz İsmayıl bəyə məxsusdur. Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib”indən bəhs etmək istəyənlər ilk əvvəl İsmayıl bəydən başlayaraq məsələyə girişməlidir.”(4,səh 137)

1. Ədalət Tahirzadə Salman Mümtaz , Kür Nəşriyyatı, Bakı 2002, 16 səh
2. Yavuz Akpınar Azeri ədəbiyyatı araşdırmaları, dergah yayınları, 1994, 512 səh
3. <https://kulis.az/xəbər/ədəbi-tənqid/xəbər-6865>
4. Salman Mümtazın publisistikası arxiv sənədlərində, Bakı-2021, 214 səh

Ключевые слова: рукопись, литературный критик, статья, интеллектуал, богатство

Вусала Рома кызы Насибова

Резюме

Исмаил бек Гутгашинли в публицистике Салмана Мумтаза

Салман Мумтаз литературный критик, поэт, библиограф, собиратель средневековых рукописей, посвятивший всю свою жизнь изучению азербайджанской классической литературы, ашикской поэзии и фольклора. Салман Мумтаз дружил с великими писателями как Джалил Мамедгулузаде,

Сабир и Аббас Сахат и его интерес к литературе усилился после дружбы и бесед с Сабиром. Салман Мумтаз до конца жизни занимался коллекционированием образцов азербайджанской литературы, даже делал эту работу за свой счет. Он объездил весь Азербайджан, собрал древние рукописи и книги, сумел собрать около 200 древних и ценных книг и рукописей и опубликовал об этих образцах серию статей под названием «Забытые листья». Одной из таких ценных работ, добытых им, является произведение Исмаил-бея Гутгашинли «Рашид-бей и Саадат-ханум». Салман Мумтаз посвятил Исмаил-бею Гутгашинли две статьи. «Азербайджанский прозаик 100 лет назад» и «Жизнь Гутгашинли Исмаил-бея, редактора повести Рашид-бея и Саадат-ханум».

Key words: manuscript, literary critic, article, intellectual, wealth

VUSALA ROMA KIZI NASIBOVA
RESUME
ISMAIL BEY GUTGASHINLI IN THE JOURNALISM OF SALMAN
MUMTAZ

Salman Mumtaz is a literary critic, poet, bibliographer, collector of medieval manuscripts, who devoted his entire life to the study of Azerbaijani classical literature, Ashik poetry and folklore. Salman Mumtaz was friends with great writers like Jalil Mammadguluzadeh, Sabir and Abbas Sahat and his interest in literature increased after his friendship and conversations with Sabir. Until the end of his life, Salman Mumtaz was engaged in collecting samples of Azerbaijani literature, even doing this work at his own expense. He traveled all over Azerbaijan, collected ancient manuscripts and books, managed to collect about 200 ancient and valuable books and manuscripts and published a series of articles about these samples entitled "Forgotten Leaves". One of such valuable works obtained by him is the work of Ismail Bey Gutgashinli "Rashid Bey and Saadat Khanum". Salman Mumtaz dedicated two articles to Ismail Bey Gutgashinli. "Azerbaijani prose writer 100 years ago" and "The life of Gutgashinli Ismail Bey, editor of the story of Rashid Bey and Saadat Khanum."

Rəyçi: prof. Seyfəddin Rzasoy